

ӘЖИНИАЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚОЛЛАНЫЛҒАН ЗООНИМЛЕР

Е.Искендерова

*филология илимлери бойынша
философия докторы (PhD),*

*Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик
педагогикалық институты Қарақалпақ
тили кафедрасы үлкен оқытыушысы*

Зоонимлер қарақалпақ халқының бай тарихы, этномәдениаты, руұхыйлығы тилдің хызметиниң көп қырлылығын көрсететуғын баслы белгилер болып хәм оның курамында халық өтмиши, тилин сәўлелендиретуғын баҳалы дереклер бар.

Идиомалар - авторларына ийе болған даналық сөзлер, афоризмлер, тил бирликлери. Идиомалар да қарақалпақ тилиндеги паремиялар қатарын толықтырады. Қарақалпақ тилинде, әсиресе, классик шайырлардың шығармаларында идиомалар көплек ушырасады. Идиомалардағы зоонимлерге қатнаслы теңеўлерде образлылық, инсан сана-сезиминиң тереңлиги көрсетилип, адамның көриниси хәрекетлери, минез-қулқы хайўанат дүньясына салыстырылыўы тийкарында қарақалпақ халқының шарўашылық кәсиби, хайўанатлар дүньясына қатнасы, халықтың тиллик мәдениатында өз сәўлелениўин табыўы анализленген.

Классик шайырлардың шығармаларында идиомалар жеке стиллик айырықшалықлар хәм халықлық, бурыннан қәлиплескен уғымлардан узақласпаў формалары шығармалар тилине уқсас түрде хәм авторлық теңеў, уқсатыўлар нәтийжесинде сөз мәнилериниң билдирилиўи зоонимлерге теңеў арқалы көрсетилген. Мысалы:

Сен бағ едиң бұлбил ушты, зағ қалды,

Пүткил сийнем жанды иште дәрт қалды.

Дәўлет қушы сендин ушты Бозатаў. (Әжинияз «Бозатаў»)

Әжинияз шайырдың бул қосығында *бұлбил* хәм *зағ* еки зооним қус атамасы өз ара салыстырмалы түрде берилип, *бұлбил* сайрағыш, хошхаўаз, таза жерге мөкан басқан қус, ал *зағ*- «*гарға*» өлимтик жейтуғын *гарға* сыяқлы қуслардың, улыўма патаслыққа, өлимтикке өш хайўан[1-47]. *Зағ* сөзи *узақша* деп аталатуғын сөз курамында *у+зағ+ша* формасында да ушырасады. Идиомада *бұлбил* зооними абадан, бахытлы турмыс тымсалы болса, *зағ*-бахытсызлық апатшылық белгиси. Ал, *дәўлет қусы* зооними халықлық уғымда әпсэнәўий қус-бахыт қусы, яғный кимниң басына дәўлет қусы қонса ол патша болатуғынлығы, бахытлы, дәўлетли адамға

айланатуғынлығы халық аўызеки дөретпелери арқалы, халық санасына сиңип қалған. *Дәулет қусының* ушып кеткенлиги себепли, халықтың бахытсызлыққа дус келгенлигин усы зооним арқалы билдиреди. Сондай-ақ:

Барып ердим сәуер ярдың үйина,
Бұлбилдәк сайраған шийрин тилинә,
Ғамзә билан бақып айтқан сөзинә,
Алхасыл нәмәртлер билмәс, дилдарым. (Ájinyaz. «Dildarım»)

Бұлбил қус теңеўлерде хош-хаўаз, жағымлы даўыс ийеси сыяқлы мәнилерди аңлатыў менен бирге паремиялардан жумбақлар хәм нақыл-мақалларда ер адам мәнисинде де қолланылады. «*Бұлбил*» қус атамасының лингвомәдений өзгешелигине итибар қаратып қазақ тилинде де, араб тилинде де «*бұлбил-бұлбилдің даўысындай жағымлы даўысқа ийе адам, жақсы, жаманлық шықпайтуғын, хаўазы жақсы адам*» деген мәнилерди аңлатыўын салыстырған.

Йоқ едим бар болдым, камала келдим,
Минип *әреби атлар*, дәўранлар сүрдим. (Әжинияз «Бозатаў»)

Ал, *әреби атлар* дизбегинде араб халқының хасыл туқымлы *атларының әреби ат* деп аталыўы, мәдений өмиринде усы сыяқлы хасыл туқымлы *атлардан* да халқымыз пайдаланғанлығының гүўасы боламыз.

Г.Қарлыбаева Әжинияз шығармаларындағы шарўашылық, қуслар хәм хайўанат дүньясына қатнаслы сөзлер хаққында: «Бундай сөзлер шайыр шығармаларында өнимли хәм олар поэтикалық текстте актуалласып, зоонимлер сыпатында текстке тартылған хәм поэтикалық қурал сыпатында хызмет еткен»[2-18]. Сондай-ақ, шайыр шығармаларында қыз балалардың бет ажарының гөззаллығын, кийиминиң сулыўлығы мәнилерин аңлатыўда көбирек «*қундыз*» зооними қолланылады. Мысалы:

Зыя-зулпы рәңли мысалы *қундыз*,
Көре алмай юрген яқыннан хәргиз,
Ләйли, Зухра киби ол саҳиб тәмиз,
Бады-саба усап ести де кетти. (Ájinyaz. «Bir janan»)

Мысалы:

Таўыс киби жылўа менен бақарсаң,
Ашықлардың жүреклерин жағарсаң,
Тилла хәйкел гәрдәниңе тақарсаң,
Ал қаўсырып, қушақ ашқан сәўдигим. (Ájinyaz. «Sáwdigim»)

Үйде бағылатуғын қусларға, олардың хәрекет хәм минез-қулқына қатнаслы да бир қатар кодларды айтыў мүмкин. Мысалы: айнаға турақлы түрде қарап, бәрхә азада, таза жыйнақлы көринисте жүретуғын хәм көбинесе ҳаял-қызларға байланыслы қолланылатуғын код → *таўыстай тараныў, таўыстай* салланған теңеўлерин қолланамыз.

Жуўмақлап айтқанда зоонимлерге қатнаслы теңеўлер қарақалпақ халқының тутас тарийхы, күн-көрис мәденияты менен тығыз байланыслы. Зоонимлик теңеўлерде образлылық инсан сана-сезиминиң тереңлиги көрсетилип, адамның көриниси, хәрекетлери хәм минез-қулқы хайўанат дүньясына салыстырылады. Қарақалпақ тилиндеги зоонимлик теңеўлер эмоциональ-экспрессивлик сыпатқа ийе.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Сайтов Д. Бердақ хәм Әжинияз шығармаларының сөзлиги.-Нөкис, Қарақалпақстан.80-Б.
2. Қарлыбаева Г.Е. Ажиниёз асарлари тилининг семантик-стилистик хусусиятлари. Фил.фан.док.дисс.автореф.(DSc) Нукус, 2017, 34-бет.
3. Ўжыяз. Таңламалы шығармалары.Нөкис «Билим» баспасы.2022-В.-160.
4. Ўжыяз. Вozatawlı нáзалим. Нөкис «Билим» баспасы.2014-В.-160.